
ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 340.134

Н. Є. Керноз, ст. викладач,
І. С. Чередниченко, студент**ПРОБЛЕМНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА КОНСТИТУЦІЙНУ СКАРГУ В УКРАЇНІ**

Анотація. Статтю присвячено розгляду конституційної скарги в механізмі захисту прав і свобод особи. Проведено комплексне дослідження національного законодавчого закріплення інституту конституційної скарги в Україні. Особлива увага приділяється аналізу основних елементів інституту конституційної скарги в Основних Законах Німеччини та України. За результатами дослідження внесено пропозиції по вдосконаленню чинного законодавства України.

Ключові слова: конституційна скарга; Конституційний Суд України; правова невизначеність.

Н. Е. Керноз, ст. преподаватель,
И. С. Чередниченко, студент**ПРОБЛЕМНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА КОНСТИТУЦИОННУЮ ЖАЛОБУ В УКРАИНЕ**

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению конституционной жалобы в механизме защиты прав и свобод личности. Проведено комплексное исследование национального законодательного закрепления института конституционной жалобы в Украине. Особое внимание уделяется анализу основных элементов института конституционной жалобы в Основных Законах Германии и Украины. По результатам исследования внесены предложения по совершенствованию действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: конституционная жалоба; Конституционный Суд Украины; правовая неопределенность.

N. Ye. Kernoz, Senior Lecturer,
I. S. Cherednychenko, Student**THE PROBLEM OF THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT
TO THE CONSTITUTIONAL COMPLAINT IN UKRAINE**

Abstract. The article is devoted to the consideration of constitutional complaint mechanism of protecting of rights and freedoms of a person. A comprehensive study of the national legislative consolidation of the institution of the constitutional complaint in Ukraine is conducted. Particular attention is paid to the analysis of the elemental composition of the constitutional complaint in Germany and Ukraine. According to research the suggestions for improving the current legislation of Ukraine are introduced.

Keywords: constitutional complaint; Constitutional Court of Ukraine; legal uncertainty.

Відповідно до ст.ст. 3,55 Конституції України «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань», «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Найголовнішими умовами функціонування та життєдіяльності будь-якої держави є законність та правопорядок, без яких неможливий розвиток демократичної та правової держави. Держава є правовою в тому випадку, коли в ній визнаються, шануються, забезпечуються, здійснюються та захищаються права людини. Саме тому, в статті 8 Основного Закону України законодавець закріпив норму, згідно з якою «звернення до

ТЕОРІЯ ПРАВА

суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [1].

Актуальність даної теми обумовлена проведенням конституційної судової реформи в Україні, зокрема щодо запровадження нового важливого конституційного інституту конституційної скарги. В юридичній науці проблеми інституту конституційної скарги в Україні досліджувалися такими вченими: Т. О. Бринь, В. Г. Буткевич, М. М. Гультай, П. Б. Євграфов, В. М. Кампо, О. Петришин, А. В. Портнов, А. Селіванов, М. Тесленко, А. П. Ткачук, В. Шаповал, П. Шляхтун та іншими правниками.

Інститут конституційної скарги далеко не новий для сучасного права. Процедура «ампаро» або право особи звертатися до Конституційного Суду за захистом свого права, після використання усіх можливостей національної судової системи, сформувалась разом із становленням європейської моделі конституційного правосуддя.

Хоча конституційна скарга є важливим правовим засобом захисту конституційних прав і свобод громадян, проте існує не у всіх країнах. За підрахунками В.Шаповала, інститут конституційної скарги існує лише у 15 країнах Європи [7], зокрема в Іспанії, Німеччині, Швейцарії, Росії, Польщі.

В Україні, на виконання конституційного Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII [2] особливу роль у механізмі захисту прав людини має відігравати Конституційний Суд України, який суттєво трансформовано Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. № 2136-19 (далі – Закон України № 2136-19) [3].

Донедавна формами конституційного звернення до Конституційного Суду України були конституційне подання та конституційне звернення. З 30 вересня 2016 року - дати набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» не тільки суттєво змінюється повноваження Конституційного Суду України, але в Україні запроваджується новий інститут конституційної скарги: стала діяти нова стаття 151-1 Конституції України, відповідно до якої «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано»; статтю 55 Конституції України доповнено новою частиною, відповідно до якої «кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом» [2].

Для того, щоб реалізувати нововведене конституційне право на подання конституційної скарги законодавцю доцільно було б одночасно з внесенням змін до Основного Закону України внести системні зміни і до Закону України «Про Конституційний Суд України», хоча б щодо процедури розгляду таких скарг, оскільки відповідно до статті 8 Конституції України «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується». Станом на 15 серпня 2017 року Конституційний Суд України вже отримав 138 скарг [14].

Лише з 03 серпня 2017 року - дати набрання чинності новим Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13.07. 2017 р. № 2136-19 [3], було врегульовано механізм впровадження та реалізації права на конституційну скаргу: не стільки спеціальною Главою 11 з назвою «Особливості провадження у справах щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою», яка містить всього дві статті 77; 78 якими врегульовані прийнятність та забезпечення конституційної скарги; а саме іншими норми, які розміщені по всьому Закону України № 2136-19 (ст. ст. 35, 37, 55, 56, 59, 61, 66, 67 тощо).

Цим Законом України № 2136-19 була закріплена дуже ускладнена процедура розгляду конституційної скарги, зокрема: ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою постановляє:

- 1) Колегія (діє у складі трьох суддів);

ТЕОРІЯ ПРАВА

2) Сенат (діє у складі дев'яти суддів, як виняток: щонайменше шести суддів) - у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі, постановленою неодностайно (ч. 3 ст. 61 Закону України № 2136-19);

3) як виняток Велика палата (діє у складі всіх суддів Конституційного Суду) та розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами у разі відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати (п. 9 ч. 2 ст. 35 Закону України № 2136-19) лише якщо існують визначені ст. 68 цього Закону підстави для передачі справи на її розгляд, а саме: «якщо під час розгляду Сенатом справи виникає необхідність в тлумаченні Конституції України або якщо вирішення питання, яке розглядає Сенат, може спричинити несумісність із юридичними позиціями, постановленими Судом попередньо...» (ч. 5 ст. 59 Закону України № 2136-19).

При цьому слід зробити акцент на неможливість оскарження навіть таких актів Конституційного Суду України, як:

- Одностайно постановлена ухвала Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою є остаточною (ч. 6 ст. 37 Закону України № 2136-19);

- постановлена Сенатом ухвала про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою є остаточною (ч. 6 ст. 67 Закону України № 2136-19).

Щодо рішення Суду, яке ухвалене Великою палатою, воно є остаточним і не може бути оскарженим (ч. 5 ст. 88 Закону України № 2136-19), якщо за це проголосували щонайменше 10 суддів Конституційного Суду (ч. 11 ст. 66 Закону України № 2136-19), але відповідно до 151-2 Конституції України: «Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені». Згадка про обов'язковість рішення КСУ закріплена як складова змісту резолютивної частини в п. 4 ч. 1 статті 89 Закону України № 2136-19.

Правова невизначеність надважливих норм Закону України «Про Конституційний Суд України» ускладнює їх розуміння та застосування, зокрема таких норм:

- щодо прийнятності конституційної скарги «як виняток, конституційна скарга може бути прийнята поза межами вимог, установлених п. 2 ч. 1 цієї статті, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу» (ч. 2 ст. 7 Закону України № 2136-197);

- щодо підстав для відмови у відкритті конституційного провадження «визнавши конституційну скаргу непринятною, якщо зміст і вимоги конституційної скарги є очевидно необґрунтованими або наявне зловживання правом на подання скарги» (ч. 4 ст. 37 Закону України № 2136-19);

- щодо вимоги до рішення КСУ «якщо Суд, розглядаючи справу за конституційною скаргою, визнав закон України (його положення) таким, що відповідає Конституції України, але одночасно виявив, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб, що не відповідає Конституції України, то КС вказує на це у резолютивній частині рішення» (ч. 3. ст. 89 Закону України № 2136-19);

- щодо юридичної позиції Конституційного Суду «КС може розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у своїх наступних актах, *змінювати* юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за *наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України* та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду» (ч. 2 ст. 92 Закону України № 2136-19) [3].

Засада правової визначеності (англ. – *legal certainty*) належить до неписаних складових принципу верховенства права, яка має сприяти забезпеченню непорушності конституційних прав та свобод особи.

Хоча суб'єктами права на конституційну скаргу відповідно до ст.ст. 55, 56 Закону України № 2136-19 можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, але законодавець, розкриваючи положення щодо обґрунтування конституційної скарги, припустився помилки, оскільки термінологічним оборотом «із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини» звувив коло суб'єктів права на конституційну скаргу.

ТЕОРІЯ ПРАВА

Також, порівняно з конституційним врегулюванням пунктом 6 частини другої статті 55, статтею 77 Законом України «Про Конституційний Суд України», передбачено як вимогу прийнятності конституційної скарги не лише «обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень)», але й обов'язкове зазначення того, «яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону» [3]. Такий підхід зводить право на звернення з конституційною скаргою. Очевидно, якщо такого обґрунтування не буде, КСУ відмовить у розгляді скарги на підставі невідповідності скарги вимогам Закону «Про Конституційний Суд України». Проте в Основному Законі України не передбачений захист лише конституційних прав людини від неконституційних положень законів. Крім того, відповідно до ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд України» до суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права, зокрема ця заборона стосується органів місцевого самоврядування.

Відповідно до п. 3 Розділу III Прикінцевих положень цього Закону конституційну скаргу може бути подано, якщо остаточне судове рішення у справі особи набрало законної сили не раніше 30 вересня 2016 року.

Відповідно до п. 3 Розділу IV Перехідних положень Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-19 у Конституційному Суді тимчасово, на строк до 1 січня 2020 року, запроваджується інститут спеціального радника.

Для здійснення функцій спеціального радника Конституційний Суд може запросити «суддю у відставці іноземного органу конституційної юрисдикції або представника міжнародної урядової організації, предметом статутного завдання якої є питання конституційного права. Не може бути запрошений для здійснення цих функцій громадянин держави, визнаної Верховною Радою України агресором» [3].

Але відповідно до ст. 11 Закону України № 2136-19 «суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності». А які саме конкретні вимоги до спеціального радника метою якого є надання експертної допомоги в конституційних провадженнях за конституційними скаргами в Україні?

Цікавим є досвід Польщі у використанні конституційної скарги в механізмі захисту прав людини. Статтями 79, 188, 191 Конституції Республіки Польща закріплено право на конституційну скаргу та повноваження Конституційного Трибуналу з її розгляду [4]. Суб'єктами подання конституційних скарг у цій країні є фізичні особи (громадяни, іноземці, апатриди) та юридичні особи приватного права. Підставою подання конституційної скарги є порушення конституційних прав скаржника. Щодо предмета скарги – ним є закон чи інший нормативно-правовий акт, яким порушено права скаржника.

Інститут конституційної скарги запроваджений і в Російській Федерації. Статтею 125 Конституції Російської Федерації від 25.12.1993 року встановлено, що до повноважень Конституційного Суду віднесено перевірку конституційності застосованого закону, або такого, що підлягає застосуванню в конкретній справі за скаргами на порушення конституційних прав та свобод громадян і за запитами судів [8]. Відповідно до ст. 96 Закону РФ «Про Конституційний Суд Російської Федерації» право звернутися до Конституційного Суду Російської Федерації з індивідуальною чи колективною скаргою у зв'язку з порушенням конституційних прав і свобод мають громадяни, чий права і свободи порушуються законом, застосованим в конкретній справі, об'єднання громадян, а також інші органи та особи, зазначені у федеральному законі. Крім того, відповідно до статті 97 цього Закону конституційна скарга визнається допустимою, якщо закон зачіпає конституційні права і свободи громадян та застосований у конкретній справі, розгляд якої завершено в суді, при цьому скарга повинна бути подана в строк не пізніше одного року після розгляду справи в суді [9].

Вагомим є досвід Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН). Пунктом 4а ч. 1 ст. 93 Конституції Федеративної Республіки Німеччини від 23.05.1949 року передбачено право на подання конституційної скарги кожною особою, яка стверджує, що державна влада порушила її

ТЕОРІЯ ПРАВА

основне право або одне з прав, закріплених у ст. 20, 33, 38, 101, 103 та 104 Основного Закону ФРН [5]. Детально процедура у справах щодо конституційних скарг розкрита в статтях 90-95 Закону Федеративної Республіки Німеччини «Про Федеральний Конституційний Суд» від 12.03.1951 року [6].

Порівняльний аналіз законодавства України та законодавства інших країн (ФРН, Польщі) щодо основних елементів інституту конституційної скарги можна спрощено продемонструвати через Табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика основних елементів інституту конституційної скарги за законодавством України, Федеративної Республіки Німеччини та Республіки Польща

Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07. 2017 р. № 2136-19	Законодавство Федеративної Республіки Німеччини	Законодавство Республіки Польща
Суб'єкти права на конституційну скаргу		
є особа (фізична: громадянин України, іноземець чи особи без громадянства; юридична), яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права (ч. 1 ст. 56 Закону України № 2136-19)	- фізичні особи, - юридичні особи, - громади, - об'єднання громад у визначених законом випадках (ст. 93 Конституції ФРН).	Фізичні особи (громадяни, іноземці, апатриди) та юридичні особи приватного права (стаття 79 Конституції Республіки Польща).
Предмет оскарження		
закон України (його окремі положення) (ч. 1 ст. 55 Закону України № 2136-19).	дії та бездіяльність виконавчої влади Федерації або землі, судові рішення і закони (ст. 94 Закону ФРН «Про Федеральний Конституційний Суд»).	Закон чи інший нормативно-правовий акт, яким порушено права скаржника (ст. 79 Конституції Республіки Польща)
Умови прийнятності конституційної скарги		
відповідність конституційної скарги вимогам, передбаченим статтями 55, 56 Закону України № 2136-19, та якщо: - вичерпано всі національні засоби юридичного захисту (за наявності ухваленого в порядку апеляційного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, а в разі передбаченої законом можливості касаційного оскарження - судового рішення, винесеного в порядку касаційного перегляду); - з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, у якому застосовано закон України (його окремі положення), сплинуло не більше трьох місяців; - як виняток, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу (ст. 77 Закону України № 2136-19)	конституційна скарга подається після того як конкретна справа буде розглянута в загальному судовому порядку або без такого, якщо скарга має суспільне значення або без її термінового розгляду особі буде завдано тяжкі наслідки (ст. 90 Закону ФРН «Про Федеральний Конституційний Суд»); дотримання термінів, передбачених для подання скарг (залежно від виду акту, що оскаржується: від одного місяця до одного року) (ст.93 Закону ФРН «Про Федеральний Конституційний Суд»); - доведення скаржником прямого зв'язку між нормативно-правовим актом та порушенням правом.	конституційна скарга конституційна скарга буде вважатися прийнятною у разі якщо: - вичерпано всі національні засоби юридичного захисту; - з дня набрання законної сили остаточного рішення, яким порушено права скаржника, сплинуло не більше трьох місяців (ст. 77 Закону Республіки Польща «Про Конституційний Трибунал»)

Отже, спираючись на зазначене вище, можна дійти висновку, що запровадження конституційної скарги з однієї сторони є важливим конституційним інституційним надбанням в Україні, яке покликане надати «кожному» ще один додатковий спосіб захисту конституційних прав та свобод. Проте модель конституційної скарги, запроваджена в Україні, має недоліки за предме-

ТЕОРІЯ ПРАВА

том оскарження є неповною, оскільки оскарженню підлягає лише один вид нормативно-правового акту – закон. При цьому лише той закон, який був застосований під час судового розгляду справи конкретної особи. Крім того, юридичні особи публічного права, зокрема, органи місцевого самоврядування, згідно з Законом України «Про Конституційний Суд України» не мають права на конституційну скаргу, хоча ч. 4 ст. 55 і ст. 151-1 Конституції України такої заборони не містять. Також можливість трьох суддів Колегії КСУ одноставно відмовити у відкритті конституційного провадження ставить під сумнів дієвість такого додаткового засобу правового захисту.

Українське суспільство давно чекає на якісне та незалежне судочинство, позбавлене політичного впливу та тиску. На жаль, сьогодні рівень довіри населення України до судових органів критично низький. За результатами дослідження, проведеного компанією GFK на замовлення проекту USAID «Справедливе правосуддя» у 2016 році, 69% українців не довіряють судовій владі [11]. За даними соціопитування, проведеного у грудні 2015 року Фондом «Демократичні ініціативи», КСУ цілком довіряють лише 1% громадян України. 38,1% українців зовсім не довіряють, 30,3 – переважно не довіряють [12].

В умовах слабкої демократії, суспільно-політичної нестабільності, відсутності ефективної правової системи та повноцінної дії принципу верховенства права... має бути побудована дієва система правового захисту Конституції України, центральним елементом якої має стати сильний, незалежний та компетентний Конституційний Суд України. Лише після цього Україна відбудеться як незалежна, демократична та правова держава, в якій народ є єдиним джерелом влади, а людина найвищою соціальною цінністю [13].

Здійснивши аналіз чинних законів України щодо реалізації конституційного права на конституційну скаргу, пропонуємо внести системні зміни у чинний Закон «Про Конституційний Суд України» від 13.07. 2017 р. № 2136-19, які б відповідали Конституції України, а саме:

1. Замінити термінологічний оборот у п.6 частини 2 статті 55 Закону України № 2136-19 «із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини» на термінологічний оборот «із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією та законами України прав та свобод особи».

2. Доповнити термінологічний оборот частини 5 статті 88 Закону України № 2136-19 «Рішення чи висновок Суду є остаточним і не може бути оскарженим» словом «обов'язковим» і викласти у такій редакції: «Рішення чи висновок Суду є обов'язковим, остаточним і не може бути оскарженим».

3. Доповнити Закон України № 2136-19 статтею яка б конкретизувала вимоги до спеціального радника.

4. Надати можливість оскарження одноставно постановленої ухвали Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою тим саме скасувати її остаточність.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141. (із внесеними змінами і доповненнями).
2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. - № 28. - Ст. 532.
3. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-19 // Відомості Верховної Ради України. – (ВВР). – 2017. – № 35. – С. 376.
4. Конституція Республіки Польща від 02.04.1997 року зі змінами – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
5. Конституція Федеративної Республіки Німеччини від 23.05.1949 року зі змінами – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_93.html.
6. Закон ФРН «Про Федеральний Конституційний Суд» від 12.03.1951 року зі змінами – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/BJNR002430951.html>.
7. Шаповал, В. Конституційна скарга / В. Шаповал // Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 273–274.
8. Конституція Російської Федерації від 25.12.1993 року зі змінами – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-9.htm>.

ТЕОРІЯ ПРАВА

9. Закон РФ «Про Конституційний Суд Російської Федерації» від 21.07.1994 року зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_4172/.

10. Доповідь Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) «Про прямиий доступ до конституційного правосуддя» (85 пленарне засідання, Венеція, 17–18 груд. 2010 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.venice.coe.int>.

11. «69% українців не мають довіри до судової влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chesnosud.org/news/1280/>.

12. Соціопитування, проведені у грудні 2015 року Фондом «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naseleennya>.

13. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М. І. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/na02d710-16/para2#n2>.

14. Олег Шинкаренко. Конституційна скарга: Як працює цей механізм? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://humanrights.org.ua/material/konstitucijna_skarga_jak_zpracujuje_cej_mehanizm.

Надійшла 6.11.2017